

*Het Atterton-orgel en zijn voorgangers
in de St.-Franciscuskerk te Wolvega*

HET ATTERTON-ORGEL EN ZIJN VOORGANGERS IN DE ST.-FRANCISCUSKERK TE WOLVEGA

Uitgave ter gelegenheid van de plaatsing
van het orgel gebouwd door T. Atterton & Son
in de r.-k. parochiekerk van St.-Franciscus te
Wolvega

Victor Timmer

&

Ton van Eck

met een voorwoord van

Ulbe Tjallingii

namens de orgelcommissie van de
St.-Franciscuskerk te Wolvega

en een nabeschouwing van de orgelmaker

Ingrid Noack - Kirschner

Wolvega 2020

INHOUD

VOORWOORD Ulbe Tjallingii namens de orgelcommissie van de St.-Franciscuskerk te Wolvega	1
---	---

Ten geleide	3
--------------------	---

EEN ENGELS ORGEL EN ZIJN VOORGANGERS IN DE PAROCHIEKERK TE WOLVEGA Victor Timmer & Ton van Eck	
---	--

- Inleiding	4
-------------	---

DE VROEGERE ORGELS

- Het Adema-orgel	6
-------------------	---

- Het Pels-orgel	8
------------------	---

- Het Walcker-orgel	12
---------------------	----

- De zoektocht naar een ander orgel	13
-------------------------------------	----

HET ENGELSE ORGEL

- Voorgeschiedenis	14
--------------------	----

- De aankoop en plaatsing in Kornhorn	18
---------------------------------------	----

- Herstelwerkzaamheden en overplaatsing naar Wolvega	19
--	----

- Beknopte beschrijving van de huidige toestand	22
---	----

- Bronnen & literatuur	25
------------------------	----

NABESCHOUWING VAN DE ORGELMAKER Ingrid Noack	26
---	----

BIJLAGE: lijst van vaktermen	27
------------------------------	----

Bijchriften bij de afbeeldingen op de omslag:

Voorzijde : het front van het orgel na de plaatsing in Wolvega.

Blz. 2 boven : de pijpen van het *Swell* van boven gezien; boven de Oboe, dan de Mixture, de Fifteenth, de Principal en de Lieblich Gedackt.

Blz. 2 onder : links: de voor Engelse orgels karakteristieke zweltrede die Inhaakt; het vergt de nodige oefening om deze te bedienen.
rechts: een kijkje in de onderbouw van het orgel met de ingewikkelde registermechaniek en de toetsmechaniek van het pedaal.

Blz. 3 : een doorblik naar de grootste pijpen van de C-kant van het *Swell*. De grootste pijpen van de Oboe hebben een krul omdat ze er anders qua lengte niet in zouden kunnen staan.

Achterzijde : verslag van de ingebruikneming in de *Bedfordshire Advertiser and Luton Times* van 22 mei 1896 (met dank aan John Buckledee).

Colofon:

© bij de auteurs, 2020. Niets in deze uitgave mag op welke wijze dan ook worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteurs.

Uitgave : Locatieraad / Orgelcommissie St.-Franciscuskerk, Wolvega.

Teksten : Locatieraad / Orgelcommissie St.-Franciscuskerk, Wolvega;
Victor Timmer, Ton van Eck, Ingrid Noack - Kirschner.

Foto's : Ton van Eck, Marcel Pelt, S. Schippers, Ulbe Tjallingii, Victor Timmer,.

Lay-out : Ton van Eck.

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door een bijdrage van het Eijken Sluijters - van Aspert Fonds.

VOORWOORD

In november 2013 startte de Franciscusparochie Wolvega de zoektocht naar een mooi kerkorgel voor de parochiekerk, ter vervanging van het dienstdoende Walcker-orgel (1983). De orgelcommissie nodigde orgeladviseur dr. A.A.M.J. (Ton) van Eck van de Katholieke Klokken- en Orgelraad (KKOR) uit voor overleg ter plaatse en in samenspraak met het parochiebestuur en de adviseurs van het Bisdom werden de voorwaarden voor het project vastgesteld.

Op 4 november 2019, een maand na de viering van het 80-jarig bestaan van de St.-Franciscuskerk in Wolvega start dan de herbouw van het Atterton-orgel. Dit prachtige instrument uit 1896 (Dunstable, Engeland), met oudere onderdelen, vermoedelijk uit 1860, heeft vanaf 1984 dienst gedaan in de gereformeerde kerk (Synodaal) te Kornhorn en klinkt sinds het Kerstfeest van 2019 in de fraaie akoestiek van de St. Franciscuskerk.

Op 10 februari 2020 ontving de parochie een hartelijke felicitatie van dr. C.F.M. van den Hout, bisschop van Groningen-Leeuwarden. Hij schreef: "Een orgel is een onmisbaar instrument voor de katholieke eredienst. Ook voor de omlijsting van de viering is het orgel belangrijk. Het kan zowel het feestelijk karakter van de vieringen verhogen als zorgen voor de gewenste ingetogenheid. Ik hoop dat het 'nieuwe' orgel goede diensten mag bewijzen en dat er ook in de toekomst voldoende organisten zullen zijn die het kunnen bespelen."

Dit boekje beschrijft de orgelgeschiedenis van de parochiekerk in Wolvega en belicht daarmee ook het leven en de liturgie van de parochianen. De taal van de muziek is bij uitstek geschikt om mensen aan elkaar en aan de Eeuwige te verbinden en ik hoop dat het Atterton-orgel daarin een prachtige rol zal vervullen, mede dankzij bekwaam orgelspel en mooi gezang.

Namens de leden van de orgelcommissie dank ik allen die bij het Atterton-project betrokken zijn geweest voor hun inzet en goede raad, voor vakmanschap en enthousiasme, en voor alle blijken van steun en vertrouwen.

En ik hoop dat velen zullen genieten van de grote verscheidenheid aan klankkleuren van het Atterton-orgel.

11 februari 2020

Ulbe Tjallingii,
voorzitter orgelcommissie Wolvega

De plaatsing van het Atterton-orgel in de kerk van St.-Franciscus te Wolvega, uitgevoerd door *Orgelmakerij Van der Putten* (dir. Ingrid Noack - Kirschner) in 2019 - 2020, werd mede mogelijk gemaakt door de giften van vele parochianen en kleinere instellingen die in de afgelopen jaren voorafgaand aan de plaatsing een financiële bijdrage hebben geleverd.

Ook gaat onze dank uit naar de vrijwilligers die rondom de restauratie allerlei aanvullende werkzaamheden hebben uitgevoerd.

Het orgel is op 23 februari 2020 feestelijk in gebruik genomen.

Parochiebestuur HH. Petrus en Paulus
Locatieraad St.-Franciscuskerk, Wolvega
Orgelcommissie St.-Franciscuskerk, Wolvega

Ten geleide

De beide hoofdauteurs van deze publicatie hebben al vele jaren samengewerkt, onder meer bij hun onderzoek naar leven en werk van de Leeuwarder en (later ook) Amsterdamse orgelmakers Adema. In dat kader onderzochten ze onder andere ook in het begin van de tachtiger jaren van de vorige eeuw de restanten van het vroegere Adema-orgel in Wolvega en bestudeerden ze er het parochiearchief. Dit alles zou al lang geschiedenis zijn geweest, ware het niet dat in de decennia daarna 'Wolvega' nog driemaal hun pad kruiste:

- allereerst toen in 1983 het Walcker-orgel kwam en beide auteurs, samen met een van de organisten, zich sterk maakten voor het weer in ere herstellen van het voormalige Adema-orgel,
- ten tweeden male toen, kort na de eeuwwisseling, het pijpwerk van dat voormalige Adema-orgel, in combinatie met enkele onderdelen van twee andere instrumenten van Gebrs. Adema uit dezelfde tijd dat het Wolvegaaster orgel werd gebouwd, opnieuw tot klinken kon komen in een nieuw orgel in Adema-stijl in Terneuzen, en
- ten derden male, meer recent, toen Ton van Eck als orgeladviseur voor de parochie in Wolvega op zoek was naar een ander, passend orgel en door Victor Timmer werd geattendeerd op de beschikbaarheid van een fraai Engels orgel in de gesloten gereformeerde kerk te Kornhorn, vlakbij zijn woonplaats.

Bovenstaande 'ontmoetingen met Wolvega' vormen als het ware de rode draad door de geschiedenis van de orgels die in deze kerk (en de voorgangers daarvan) aanwezig zijn geweest. In deze geschiedenis, die min of meer in de pas loopt met de rooms-katholieke orgelhistorie in ons land in de afgelopen ruim 150 jaar, weerspiegelt zich ook de wisselende waardering voor het 19de-eeuwse Adema-orgel, het 'moderne orgel' uit de eerste decennia van de 20ste eeuw en voor het klassieke 19de-eeuwse Engelse orgel. Als zodanig vormt deze publicatie daarmee de neerslag van enerzijds het werk van de orgeladviseur, anderzijds die van de orgelonderzoeker(s) in Wolvega.

Leek & Voorburg, 13 februari 2020 Victor Timmer & Ton van Eck

EEN ENGELS ORGEL EN ZIJN VOORGANGERS IN DE PAROCHIEKERK TE WOLVEGA

Inleiding

De afgelopen decennia zijn er vooral dankzij de nodige kerksluitingen in Engeland heel wat orgels uit 'redundant' [= overvloedige] kerken in ons land terecht gekomen. Ze werden geplaatst door diverse orgelmakerijen, waarvan er zelfs één (F.R. Feenstra Orgelrestauratie) zich vanaf het begin vrijwel geheel heeft gespecialiseerd in de restauratie en herplaatsing van dit soort orgels. In Friesland is het aantal Engelse orgels tot nu toe beperkt gebleven tot de instrumenten die door Feenstra werden geplaatst in Frieschepalen (De Paedwizer, 1988), Wirdum, Geref. Kerk (1991, maar in 2002 verkocht naar Bergschenhoek) en Roodkerk ('t Roodkerkje, 1996). Daaraan kan nu het instrument worden toegevoegd dat eind februari in de r.-k. parochiekerk te Wolvega in gebruik werd genomen, na daarheen vanuit de voorgaande standplaats Kornhorn te zijn overgeplaatst door Orgelmakerij Van der Putten (Winschoten/Stapelmoor). Alvorens de blik te werpen op dat instrument, kijken we eerst naar de instrumenten die voorheen de huidige kerk en de voorgangers daarvan sierden en zo de opmaat vormden voor de komst van het nieuwe orgel.

DE VROEGERE ORGELS

De St.-Franciscusparochie in Wolvega ontstond, nog als statie, in Oldeholtpade in 1745. In 1860/61 werd een nieuwe parochiekerk gebouwd in Wolvega zelf, welke in 1914 werd vervangen door een nieuw gebouw. Op zijn beurt kwam daar, met uitzondering van de toren, in 1939 een nieuwe kerk voor in de plaats. Van de omstreeks 1860 aanwezige rooms-katholieke parochies in Friesland, werd de kerk in Wolvega pas als laatste (!) van een orgel voorzien.

Afb. 1. Een 19de-eeuwse foto van het Adema-orgel, nog in de situatie van 1863, in de in 1861 tot stand gekomen parochiekerk naar een ontwerp van H.J. Wennekers.

Het Adema-orgel

Het eerste orgel in deze kerk werd in 1863 vervaardigd door de orgelmakers Gebrs. Adema (van 1855 - 1941 gevestigd in Leeuwarden, met vanaf 1868 ook een vestiging in Amsterdam; Adema's Kerkorgelbouw in Hillegom is daarvan de directe voortzetting). Het was een tweeklaviers instrument in een op dat moment voor ons land unieke vormgeving, namelijk in twee kassen aan weerszijden van het westraam in de toren. Voor zover bekend, was dit in de 19de eeuw een primeur voor ons land. Hoe de orgelmakers aan deze opzet waren gekomen, is niet bekend. Mogelijk heeft Petrus (Piet) Adema dit type leren kennen tijdens de jaren dat hij 1853 - 1854 in België werkte bij de orgelmaker F.B. Loret; in Vlaanderen kwam dit fronttype meerdere malen voor bij de 18de-eeuwse orgelmakers Van Petegem. In elk geval was, zij het vergeefs, het bouwen van een orgel in deze vorm enkele jaren eerder door de Adema's ook al voorgesteld aan de parochie in Harlingen. Daar koos men toch liever voor de traditionele opzet en vormgeving van een orgel in één kas. Van het bijzondere front in Wolvega bleef een (slechte) foto bewaard, die aan weerszijden van het raam twee driedelige vlakke pijpvelen toont, aan de buitenkanten geflankeerd door een beeld op een console; De afsluiting van die pijpvelen aan de bovenkant is niet zichtbaar. Of er boven het raam tussen beide orgelkassen ook een verbinding was (eventueel met daarin opgenomen een klein frontje, zoals we in Zuid-Duitsland wel tegenkomen), is helaas niet te zien. De claviatuur was tegen één van beide kassen (die met de C-kant van het Manuaal en het gehele Positief) aangebouwd; in de andere kas bevond zich de Cis-kant van het Manuaal en de magazijnbalg.

Volgens een zeer positieve annonce na de ingebruikneming (in de Leeuwarder Courant van 4 september 1863) had het orgel een '*colossaal geluid*' – maar men was dan ook niets gewend, het

was immers het eerste orgel überhaupt in deze kerk – en was men zeer met het resultaat ingenomen.

HET KERKBESTUUR der R. K. Parochie te Wolvega
getuigt mits dezen, dat het nieuwe Orgel in de R. K.
Kerk aldaar, door de Heeren GEBROEDERS ADAMA te
Leeuwarden vervaardigd, volgens getuigenis van deskundi-
gen eene eerste plaats bekleedt onder de fraaije Orgels.
Vooral verdient vermelding de windtoestel, regeerwerk en
mechaniek, welke allen zeer zuiver en accuraat naar de
nieuwste methode zijn vervaardigd. De registers zijn allen
zuiver en ieder in zijn karakter geïntoneerd. Het geheel
levert niet alleen door ongemeene kracht en reine harmo-
nie een colossaal geluid, maar onderscheidt zich daar en
boven zeer gunstig van vele Orgels van die afmeting; wes-
halve het Kerkbestuur genoemde Heeren ADAMA allen lof
toekent en zich tevens verplicht acht hun bij een iegelijk
aan te bevelen.

*Van wege het Kerkbestuur ,
J. SCHELTINGA , Secr.*

*Afb. 2. Dankbetuiging van het kerkbestuur aan de orgelmakers
ADAMA [sic] in de Leeuwarder Courant van 4 september 1863.*

De dispositie was als volgt:

Manuaal (C – f³) : Prestant 8', Bourdon 16', Baarpijp 8', Holpijp 8',
Octaaf 4', Ged. fluit 4', Octaaf 2' en Trompet 8'
(gereserveerd)

Positief (C – f³) : Violon 8', Viola 8', Roerluit 8' Roerfluit 4',
Gemshoorn 2'

Pedaal (C – c¹) : aangehangen.

Werktuiglijke registers: Manuaalkoppel.

De balg werd bediend door middel van een zwengel (of draaiwiel)
aan een krukas, een systeem dat wellicht ook de Belgische in-
vloed verried.

Met enkele kleine onderbrekingen bleef het orgel, tot aan de af-
braak in 1939, in onderhoud bij de Adema's. Omdat het instru-
ment door de plaatsing tegen de kerkmuur nogal last van vocht

had, werd het in 1906 - het jaar daarvoor was hun vader overleden - door de zonen van C.B. Adema hersteld, waarbij windladen en windvoorziening geheel uit elkaar werden genomen; de baspijpen van de Bourdon werden op een aparte windlade geplaatst om voortaan, via een transmissie, ook als pedaalkast dienst te kunnen doen. Op de gereserveerde plaats voor een Trompet werd een toegeleverde Gemshoorn 3 vt (van fabriekspijpwerk) geplaatst. Het gehele orgel werd nu in één kas geplaatst. In hoeverre daarbij delen van de afgedankte orgelkasten weer werden gebruikt, is onbekend. In 1914 volgde voor 400 gulden een overplaatsing naar de nieuwe kerk zonder dat er wijzigingen plaatsvonden. In 1927 plaatsten de Adema's een elektrische windmotor.

Het Pels-orgel

Toen men in 1939 de huidige kerk bouwde, besloot men het orgel niet in de bestaande vorm over te plaatsen, maar grondig te moderniseren. Als adviseur fungeerde daarbij pater Caecilianus Huigens (1878 - 1966), vanaf 1925 directeur van de Nederlandse R.K. Kerkmuziekschool St.-Caecilia te Utrecht en onder andere ook lid van de Nederlandse Klokken- en Orgelraad (NKO). Hij was als adviseur betrokken bij een groot aantal orgelprojecten binnen de r.-k. kerk in ons land. Onder zijn leiding werden vele nieuwe instrumenten gebouwd of bestaande orgels gemoderniseerd, zoals in Wolvega. Daar was orgelmaker Sybrandus Adema, die het orgel steeds in onderhoud had gehad, weinig mee ingenomen, zeker na de ervaringen met de rigoureuze ombouw van het Adema-orgel (1866) in de Leeuwarder St.-Dominicuskerk, bij plaatsing in de nieuwe kerk in 1937. Bij die werkzaamheden was Huigens ook betrokken als adviseur. Adema schreef hem de volgende brief:

Leeuwarden, 27 Mei 1938.

*Den Zeer Eerw. Zeer. Gel. Heer
Dr. C.Huygens,
U[ft]recht.*

Zeer Eerw. Zeer Gel. Heer.,

Toen wij na aanbesteding der Kerk te Wolvega ons met den H.E.W. Heer Deken in verbinding stelden, over het orgel in deze kerk werden wij verzocht ons ten Uwent te vervoegen. Het zal U Hoog Eerw. Zeker wel duidelijk zijn, dat ook dit orgel wederom buiten ons weten om wordt verbouwd.

Het bestaande orgel is niet alleen door onze firma voor ruim 70 jaar gebouwd, maar ook mochten wij het al dien tijd in onderhoud hebben.

Den Hoog Eerw. Heer Deken heeft ons beloofd het zijne te doen om ons het onderhoud in de toekomst te doen verzekeren.

In deze belofte schuilt het grote bezwaar dat degene wien de nieuwbouw wordt opgedragen geruimen tijd garantie op zijn werk moet geven, zoodat het moeilijk zal zijn ons het onderhoud de eerste jaren op te dragen.

Reeds meerdere orgels moesten wij in de loop der jaren missen, o.a. Bolsward, Makkum, Ameland, Leeuwarden en nu thans dit weer.

Wij verzoeken U, Hoog Eerw. In overleg met den Hoog Eerw. Heer Deken dit geval ernstig te bezien en maatregelen te beraamen die kunnen lijden [sic] tot een overeenkomstige vergoeding voor de geleden schade.

Ingesloten gelieve U, Hoog.Eerw., een postzegel voor antwoord aan te treffen.

In beleefde afwachting,

*Hoogachtend,
[w.g.] fa. Gebrs. Adema
S.J. Adema*

De Leeuwarder firma was door de werkzaamheden van veel modernere werkende bedrijven (zoals Pels en Valckx & Van Kouteren) in de voorgaande jaren diverse klanten kwijtgeraakt (zie genoemde voorbeelden) en kwalitatief vond Sybrandus Adema de nieuwe dan wel vernieuwde instrumenten (zeker klanktechnisch) een achteruitgang, vergeleken met wat daarvoor was opgeofferd. Achteraf gezien bleek Sybrandus Adema, in dat opzicht in de meeste gevallen gelijk te hebben.

Blijkens een potloodnotitie op de bovenstaande brief heeft Huigens deze niet beantwoord. Het project ging gewoon door.

Dankzij een royale schenking van 4000 gulden (in 1944 nog aangevuld) door Roelof de Groot en diens vrouw, kreeg het kerkbestuur de mogelijkheid om de firma Bern. Pels & Zoon uit Alkmaar de opdracht te verlenen voor de bouw van een modern orgel met elektrische kegelladen in 1939, overigens wel met gebruikmaking van het aanwezige Adema-pijpwerk (dat door Huigens als 'goed' was beoordeeld) en van de magazijnbalg. De dispositie zou als volgt worden:

<i>Hoofdwerk</i>	: Bourdon 16, Prestant 8', Baarpijp 8', Holpijp 8', Octaaf 4', Roerfluit 4', Kwint 2 2/3', Octaaf 2', Mixtuur 4-6 sterk (gereserveerd), Trompet 8' (ger.)
<i>Zwelwerk</i>	: Viool Prestant 8', Viola di Gamba 8', Voix Celeste 8', Roerfluit 8', Fluit 4', Gemshoorn 2', Sesquialter II, Hobo 8'; Tremulant
<i>Pedaal</i>	: Subbas 16', Zacht Gedekt 16', Fluitbas 8', Prestant 4', Bazuin 16'
<i>Koppelingen</i>	: Man I-Man II, Man I-Man II 16', Man II-Man II 16', Ped-Man I, Ped-Man II

2 vrije combinaties, vijf vaste combinaties (pp-p-mf-f-tutti); tongwerken af, automatische pedaalomschakeling, generaal crescendo.
Manuaalomvang: C - g³, Pedaal: C- f¹.

Afb. 3. Het front van het Pels-orgel sinds de verwijdering van het binnenwerk (foto Marcel Pelt)

Door de oorlogsomstandigheden werd slechts het Hoofdwerk geplaatst. Zwelwerk en Pedaal zouden later moeten volgen. Het Hoofdwerk was geheel bezet met pijpwerk van het vorige orgel (aangevuld met nieuwe pijpen voor fis³ en g³). Het resterende Adema-pijpwerk werd voorlopig neergezet achter het nieuwe orgel om het later te kunnen gebruiken bij de voltooiing van het instrument. Zover is het echter nooit gekomen. Ondanks een speeltafel, die meer belofde, is het altijd een éénklaviers orgel gebleven. Het 'overtollige' Adema-pijpwerk is vele jaren achter het orgel bewaard gebleven. Zo was het in de tachtiger jaren ook goed bereikbaar voor nader onderzoek door de beide auteurs in het kader van hun Adema-onderzoek. In 1983 werd een nieuw Walcker-orgel aangeschaft, dat beneden in de kerk werd geplaatst. Het Pels-orgel bleef op de galerij achter, maar werd buiten gebruik gesteld. De pijpen werden in 2000 verkocht aan orgelmaker Sicco

Steendam. Die gebruikte het Adema-pijpwerk, samen met de vroegere claviatuur van het in 1937 sterk gewijzigde Adema-orgel (1866) in de St.-Dominicuskerk te Leeuwarden en het vroegere pedaalklavier van het Adema-orgel (1867) uit de parochiekerk te Kuinre voor de bouw van een zeer goed geslaagd nieuw orgel in Adema-stijl (2003) voor de kerk van de Gereformeerde Gemeente in Nederland te Terneuzen.

Sinds 2000 staat in Wolvega het front van het Pels-orgel als een loze pijpschutting op de vroegere orgelgalerij en dekt het daarmee het raam in de toren deels af.

Het Walcker-orgel

In 1983 werd geld geschonken voor een nieuw orgel, met als verplichting dat het instrument geleverd zou moeten worden door E.F. Walcker & Cie. (Murrhardt-Hausen en Kleinblittersdorf, D). Binnen de parochie riep dit plan de nodige tegenstand op, met name bij een van de organisten, die liever zag dat het Adema-orgel in ere hersteld zou worden. Ook de toen nog jonge adviseur namens de Katholieke Klokken- en Orgelraad (KKOR), Ton van Eck, moest aanvaarden dat dit instrument er kwam, hoewel zijn voorkeur eveneens uitging naar het in ere herstellen van het Adema-orgel. Vanwege de verhuizing van het parochiekoor van de orgelgalerij naar beneden werd het nieuwe orgel ook beneden bij het koor geplaatst. Het instrument was voorzien van een asymmetrisch, vlak, driedelig front. De inspelings vond plaats op 26 en 27 maart 1983.

Het Walcker-orgel had de volgende dispositie:

Hoofdwerk (C-g³) : Prinzival 8', Hohlpipeife 8', Prinzival 4',
Octav 2', Mixtur 3-4 fach
Positief (C-g³) : Gedackt 8', Rohrflöte 4', Waldflöte 2',
Flageolet 1'
Pedaal (C-f¹) : Bordun 16'
Koppelingen : HW - Pos, Ped - HW en Ped - Pos.

Afb. 4. Het Walcker-orgel; de claviatuur is met deuren afgesloten (foto Marcel Pelt)

De zoektocht naar een ander orgel

Onvrede over het functioneren van het Walcker-orgel leidde ertoe, dat de organisten binnen de parochie stappen ondernamen om dit instrument te vervangen. Nadat aanvankelijk Frits Haaze als consulent namens de KKOR voor het Bisdom Groningen-Leeuwarden bij dit project was betrokken, werd dr. A.A.M.J. (Ton) van Eck in 2013 wederom als adviseur namens de KKOR aangesteld. Ook hem werd verzocht uit te kijken naar een beter

passend instrument. Na een zoektocht van enkele jaren door een actieve orgelcommissie en door de adviseur, werd uiteindelijk een instrument gevonden dat voldeed aan de wensen van de orgelcommissie en de kwaliteitseisen van de adviseur. Dat was, dankzij een tip in januari 2019 van orgelhistoricus drs. V.H.M. (Victor) Timmer te Leek, het Atterton-orgel in de gereformeerde kerk te Kornhorn (Westerkwartier Groningen).

HET ENGELSE ORGEL

Voorgeschiedenis

De voorgeschiedenis van dit instrument speelde zich af in Engeland, in Dunstable bij Luton in het county Bedfordshire ten noorden van Londen. Daar werd in 1848 de West Street Baptist Church gebouwd ter vervanging van een oudere kerk uit 1801. In deze kerk werd in 1860 een orgel geplaatst, op een kleine galerij. Over de samenstelling en maker is niets bekend. In 1895/96 werd in het kader van de vernieuwing van het interieur van de kerk ook besloten tot vernieuwing van het toen aanwezige orgel. Uiteindelijk werd het een vrijwel nieuw orgel, vervaardigd door orgelmaker Tom (Thomas) Atterton uit het naburige Leighton Buzzard. Uit een bericht in de *Bedfordshire Advertiser and Luton Times* van vrijdag 15 mei 1896 blijkt dat bij de ingebruikneming van de kerk, daags tevoren, het aangekondigde inauguratieconcert op het orgel door Fred Gostelow niet kon doorgaan omdat de orgelmaker niet aan zijn contractuele verplichtingen had voldaan. Het werd een week uitgesteld en vond plaats op donderdag 21 mei. Daags daarop volgde in dezelfde krant een uitgebreid verslag (zie achterzijde kaft).

In de lokale *Dunstable Borough Gazette*, van woensdag 20 mei 1896, werden de werkzaamheden als volgt omschreven: *'The alterations included the removal of the organ from the gallery to the back of the pulpit, and in order to carry this idea out, and to make room for a choir gallery, the pulpit has been brought forward over*

the baptistry. [...] The fine organ which now has been set up is an entirely new instrument with the exception of the pipes, this part of the work having been satisfactorily carried out by Mr. Atterton of Leighton Buzzard'. Thomas Atterton (geb. vermoedelijk in 1831) was, samen met een zoon, van ongeveer 1880 tot 1924 actief als orgelmaker, en zou - hierop afgaand - bestaand pijpwerk (uit het vorige orgel?) hebben gebruikt.

Hieronder volgt wat meer informatie over Fred Gostelow.

Afb. 5. Frederick James Gostelow (Dunstable, 20 december 1866 – Luton, 27 juni 1942) werd op zijn 13de benoemd tot organist van de Dunstable Congregational Church. Hij studeerde aan de Royal Academy of Music in Londen was vanaf 1888 tot aan zijn dood als koordirigent en organist verbonden aan St Mary's parish church in Luton waar hij van 1899 tot 1931 ook The Luton Choral and Orchestral Society leidde.

Over de verdere lotgevallen van het orgel is niet veel bekend. De firma Norman and Beard verzorgde in 1913 een restauratie en enige herintonatie, en voegde toen een Tremulant en een (later kennelijk weer verwijderde) Echo-Viole toe. In 1932 werd (vermoedelijk ook door hen) een elektrische windmotor geplaatst, terwijl in 1946 ditzelfde bedrijf, dat het orgel in die tijd tweemaal per jaar stemde, het instrument uit elkaar haalde, schoonmaakte en herstelde. Het orgel werd in 1980 gedemonteerd en opgeslagen in verband met de voorgenomen afbraak van de kerk. Die afbraak is kennelijk op het laatste moment niet doorgegaan, want het gebouw is nog steeds in gebruik, momenteel bij het West Street Christian Center. Een mogelijk herstel van het orgel strandde op de in 1980 geschatte kosten van £ 15.000 – £ 20.000 en het instrument werd daarom verkocht en vervangen door het nu nog aanwezige Hammond-orgel.

Afb. 6. Het orgel in Dunstable, vlak voor de demontage in 1980, met een sprekende tekst onder het pijpfront.

Afb. 7. Opname tijdens de demontage. Allerlei panelen zijn al verwijderd, op de voorgrond liggen al de uitgenomen frontpijpen. De jaloezieën van het Swell zijn al verwijderd, het pijpwerk daarvan is nog niet uitgenomen.

De aankoop en plaatsing in Kornhorn

Het instrument werd in 1982 overgenomen door orgelhandelaar T. Boersma (Renkum) en van hem gekocht door harmoniumspecialist en orgelliefhebber Wim Olthof te Kornhorn om te worden geplaatst in de gereformeerde kerk in zijn woonplaats, ter vervanging van een unit-orgel van de firma Pels (opus 400, 1956). De hermontage werd uitgevoerd door de broers W. (Wim) en J. Olthof met enige assistentie van amateur-orgelmaker G.J. Hulst en Zoon te Zwartsluis; de windlade van het *Great* werd gerestaureerd door orgelmakerij Bakker & Timmenga (Leeuwarden), waarna Henk Braad, intonateur van deze firma, de intonatie wat heeft bijgewerkt. Een niet-originele Voix céleste van zink werd vervangen door een 19de-eeuwse Fifteenth (2 ft) van de Engelse orgelmaker J.W. Walker (niet te verwarren met de Duitse orgel-

*Afb. 8. . Het Atterton-orgel in de kerk te Kornhorn
(foto Dick Sanderman)*

maker Walcker, die we hierboven al tegenkwamen!). Daarnaast kwam op een van de beide open plaatsen op het *Swell* een Mixture 3 sterk te staan, eveneens van Walker (beide registers betrokken via Boersma). De ingebruikneming vond plaats op 27 september 1984. In 1992 werden pijpwerk en windlade van het *Swell* gerestaureerd door Feenstra Orgelrestauratie, die tevens een door hem in 1990 geleverde Cornopean 8 ft (op de tot dan toe open plaats op het *Swell*) herintoneerde. Het orgel werd later om het jaar gestemd door Feenstra. Tot de demontage in 2019 is het instrument sindsdien in goede conditie gebleven, zodat herplaatsing in Wolvega zonder veel bijkomende kosten kon plaatsvinden.

Het instrument had tot 2017 tot aller tevredenheid gefunctioneerd in de kerkdiensten in de kerk te Kornhorn. Toen werd besloten het kerkgebouw af te stoten en het orgel eveneens te koop te zetten. Na een eerste bezoek van Victor Timmer en Ton van Eck op 10 februari 2019, werd de mogelijkheid tot aankoop en overplaatsing in Wolvega op tafel gelegd.

Onder de orgelmakerijen die werden uitgenodigd om een offerte uit te brengen, bevond zich ook Orgelmakerij Van der Putten te Winschoten/Stapelmoor op wie, na een vergelijking door de adviseur, de keuze viel en door het parochiebestuur de opdracht werd verstrekt tot plaatsing van dit instrument in Wolvega met waar nodig enig herstel en aanpassing.

Herstelwerkzaamheden en overplaatsing naar Wolvega

De demontage in Kornhorn vond plaats van 17 - 19 juni 2019. Het instrument werd deels al naar Wolvega overgebracht; de bestaande grote magazijnbalg, een schokbalg, pijpwerk en claviatuur werden overgebracht naar de werkplaats in Stapelmoor om daar te worden hersteld. Het pijpwerk werd schoongemaakt en waar nodig gerestaureerd. Enkele stoppen van houten pijpen moesten worden vervangen en enkele houtscheuren werden

hersteld. Van de overigens in goede staat verkerende metalen pijpen moesten vooral afgescheurde stemvoorzieningen van de zinken frontpijpen worden hersteld. Ter wille van de opstellingsplaats in de kerk werd de te herstellen (vermoedelijk niet-originele) zeer grote magazijnbalg vervangen door een wat kleiner, gebruikt exemplaar (eveneens voorzien van een inliggende en uitslaande vouw), afkomstig uit het orgel in het Duitse Altenesch; deze balg (vermoedelijk geplaatst door Alfred Führer in 1938) was daar vrijgekomen bij de restauratie/reconstructie door Van der Putten in 2007/2008 van het historische Wilhelmi-orgel (1794/95). Deze 'nieuwe' balg ligt in Wolvega half in de onderkas en is aangesloten op het bestaande hoofdkanaal. Hoger geplaatst achter het orgel werd een nieuwe motorkist, vervaardigd door Mense Ruiters Orgelmakers, die ook assisteerde bij de demontage in Kornhorn en de opbouw in Wolvega. Bij het opstellen van het orgel in de kerk werd de orgelkas wat verstevigd en met metalen steunen met de muren van de kerk verbonden. Diende voorheen de afdekking van het balghuis als stemvloer, nu is er een nieuwe loopplank met onderbouw gekomen voor stemmen en onderhoud van het *Swell*, alsmede nieuwe luiken voor de achterkant van dit zwelwerk waardoor het effect van de zwelluiken aanzienlijk verbeterd is. Deze en enkele kleinere timmerwerken werden vervaardigd door timmerbedrijf Koning te Wolvega.

De plaatsing en bijkomende werkzaamheden in Wolvega vonden plaats vanaf 4 november 2019, nadat op 17 oktober het Walcker-orgel was gedemonteerd en daarna getransporteerd naar Almere; daar ligt het thans opgeslagen om t.z.t., na enige aanpassingen aan de nieuwe standplaats, te worden opgesteld in de in aanbouw zijnde nieuwe r.-k. Bonifatiuskerk in Almere.

De ingebruikneming van het Engelse orgel in Wolvega vond plaats op zondagmiddag 23 februari 2020.

Afb. 9. Een sfeervolle foto van het Atterton-orgel op de nieuwe plaats in Wolvega, fraai beschenen door een winterse middagzon (foto S. Schippers)

Beknopte beschrijving van de huidige toestand

Windvoorziening: magazijnbalg (A. Führer, waarschijnlijk 1938) met inliggende en uitslaande vouw; originele schokbalg; opliggende tremulant (pneum.);
winddruk: 63 mm.

Windladen: alle windladen zijn sleepladen van goede kwaliteit naaldhout. Beide windladen voor de manualen liggen achter elkaar, die van het *Great*, gedeeld in twee delen, achter het front, met een stemgang in het midden, daarachter die van het *Swell*.

De laden voor de Bourdon 16 ft van het Pedaal liggen loodrecht op het front ter weerszijden van de manuaalladen.

Pijpwerk: de corpussen van de houten pijpen zijn van naaldhout (indien niet anders vermeld van yellow pine) met mahonie voorslagen, kernen voeten en stoppen.

De metalen pijpen zijn, tenzij anders vermeld, van orgelmetaal en de open exemplaren zijn voorzien van stemringen tenzij anders vermeld.

Toonhoogte (bij 20 °C): 440 Hz.

Temperatuur: evenredig zwevend.

Onderstaand overzicht is in ladevolgorde van voor naar achter.

Great (C - g³)

- opstelling: C,D - d³,e³, f³,dis³ - Dis,Cis (C-zijde links)

Open Diapason 8 ft C-fis° in het front (zink) met stemkrullen;
g°-g³ op de lade, metaal.

Stopt Diapason Bass 8 ft (C-H), hout

Clarabella Treble 8 ft (c°-g³), open, hout

Dulciana 8 ft (c°-g³), open, metaal

Principal 4 ft open, metaal

Flute 4 ft open, hout, met metalen stemkleppen

Swell (C - g³)

- voorzien van horizontale jaloezieën aan de voorzijde
- opstelling: C,D-As,Bes,fis³,e³ - d^o,c^o,cis^o,dis^o - f³,g³,B,A - Dis,Cis
(C-zijde links)

Oboe 8 ft C-f³ tongwerkpijpen met lange nauwe onderbekers met daarbovenop een kort divergerend bovenstuk dat bovenop voorzien is van intonatiedeksels; fis³, g³ labiaalpijpen

Mixture III (afkomstig van een orgel van J.W. Walker, oorspronkelijk stond hier een Vox celeste 8'), metaal

Fifteenth 2 ft (afkomstig van een orgel van J.W. Walker, oorspronkelijk stond hier een Echo-Viole 8'), metaal

Principal 4 ft metaal

Lieblich Gedackt 8 ft hout, C-cis¹ gedekt, d¹-g³ met boringen in de stoppen; C-H van geveerd naaldhout en gecombineerd met de Open Diapason; de overige van yellow pine

Open Diapason 8 ft C-H zie Lieblich Gedackt; c^o-g³ metaal, open

Cornoepan 8 ft C-c³ tongwerkpijpen met trechtervormige bekere; stevels en bekere van spotted metal; cis³-g³ labiaalpijpen

Pedals (C - f¹)

Bourdon 16 ft geveerd naaldhout, gedekt

Couplers:

Swell to Great

Swell super octave

Great to Pedals (met zowel rechts als links van de klavieren een registertrekker; deze zijn aan elkaar gekoppeld)

Swell to Pedals

Samenstelling Mixtuur: C 1 1/3'-1'-2/3' c^o 2'-1 1/3'-1' c¹ 4'-2 2/3'-2'

Er zijn 4 ijzeren treden voor de vaste combinaties, een ijzeren Zweltrede geheel rechts met een sperinrichting met drie standen, en een registertrekker voor de Tremulant

Afb. 10. De claviatuur van het Atterton-orgel; hierbij zijn goed de vier treden voor de vaste combinaties te zien en geheel rechts de voor Engelse orgels zo karakteristieke zweltrede; let ook op de vier haakjes onderaan bij de lessenaar, die zo gedraaid kunnen worden dat het daarop geplaatste zangboek open blijft staan.

Het instrument is in Wolvega opgesteld op het al aanwezige podium dat voorheen diende als 'fundament' voor het Walcker-orgel, en daar zodanig schuin opgesteld in het noordertransept dat de daar aanwezige muurschilderingen en het beeld van de H. Antonius van Padua goed in het zicht zijn gebleven. Ook de doorkijk vanuit het schip naar het Maria-altaar is ongehinderd gebleven. Met zijn ranke, naar boven sierlijk uitkragende onderkas en de kleurig beschilderde frontpijpen voegt het orgel een kleurrijke noot toe aan het kerkinterieur. Curieus is de plaatsing van de Oboe aan de voorzijde van de windlade van het *Swell* (direct achter de jaloezieën), terwijl de Cornopean op de 'gebruikelijke' plaats staat, aan de achterkant. Het nog bij het orgel in twee dozen aanwezige pijpwerk van Gamba (de vroegere 'Echo-Viole') en

Voix celeste, destijds weggenomen bij dispositiewijzigingen, blijft bij het instrument bewaard. Opmerkelijk is het aantreffen in een Engels orgel van een register met een Duitse naam (Lieblich Gedackt), hetgeen waarschijnlijk te danken is aan de invloed van met name de Duitse orgelmaker Schulze en zijn zonen (Paulinzella) op de orgelbouw in Engeland in de 19e eeuw. Voor de parochie wensen we dit goedgebouwde, fraai klinkende en in gebruik veelzijdige orgel een lang en klinkend leven toe in deze kerk.

Victor Timmer & Ton van Eck

Bronnen

- Adema-onderzoek Ton van Eck en Victor Timmer (onderzoek pijpwerk en archivalia Wolvega).
- HKU Utrechts Conservatorium (archief C.Huigens).
- Mondelinge en schriftelijke mededelingen door Wim Olthof (met, onder andere, informatie uit Engeland) en Orgelmakerij Van der Putten.
- NPOR [= National Pipe Organ Register] via <https://www.npor.org.uk/NPORVIEW> (alwaar ook een werklijst van Atterton is te vinden).
- Orgelarchief Victor Timmer.
- *Bedfordshire Advertiser and Luton Times*, 15 & 22 mei 1896 (met dank aan de heer John Buckledee in Dunstable voor het opzoeken en verstrekken van de kopieën).

Literatuur

- F. Bijlsma e.a., *'maar de toren ging niet verloren.'* *De historie van de Sint Franciscus-parochie Wolvega*, Wolvega, 1990.
- Dirk Bakker (red.), Ab Klaassen, Victor Timmer en Ton van Eck, *Der orgelen gezang. Een nieuw Adema-orgel in Terneuzen*, Piershil 2003.
- Jaap Brouwer e.a., *Het Groninger orgelbezit van Adorp tot Zuurdijk deel II (Westerkwartier)*, Groningen 1995, 94 - 95.
- Hans Fidom (eindred.), *Het Historische orgel in Nederland 1894 - 1901*, Amsterdam 2008, 124 - 125.
- F. van der Heide, *De orgels van de Gereformeerde Kerk te Kornhorn*, Kornhorn 2013.
- Lex Lases (eindred.), Ton van Eck, Arjen Looyenga en Victor Timmer, *Adema 150 jaar orgelbouw*, Hillegom 2006.
- Victor Timmer, '...een orgel oud en zwak.' R.K. orgelbezit in Friesland omstreeks het begin der herleving', *de Mixtuur* 83, augustus 1996, 97 – 144 (themanummer).
- [z.a.] Kroniek, *de Mixtuur* 52, januari 1986, 79 – 80 [Kornhorn].

NABESCHOUWING VAN DE ORGELMAKER

Toen wij het orgel in Kornhorn voor het eerst bekeken, waren wij zeer onder de indruk van de goed functionerende staat en de uitgewogen klank van dit instrument. Snel werd duidelijk, dat dit mooie instrument zeer de moeite waard was om het te verhuizen, maar dat het orgel op de nieuwe locatie totaal anders opgesteld moest worden. De beoogde plek in de St.-Franciscuskerk in Wolvega was wel geschikt voor het instrument, niet meer op een orgelbalkon, zoals in Kornhorn, maar op de begane grond in het transept. Om aan alle eisen van de kunstcommissie te voldoen wat betreft de zichtbaarheid van de kruiswegschilderingen aan de muren en de gebrandschilderde ramen, was er voor het orgel met toebehoren minder ruimte beschikbaar.

Na veel puzzelen kwamen wij tot de huidige opstelling, die in samenwerking met de orgelcommissie, Mense Ruiter orgelmakers en timmerbedrijf Koning gerealiseerd werd. Hierbij werd de aanwezige balg door een geschikte kleinere balg uit onze voorraad vervangen en werd de motorkist boven de balg, in een nieuwe, uitstekend geïsoleerde kist geplaatst.

Puzzelen was het ook om het instrument na maanden in de opslag weer in elkaar te zetten. Vergeleken met onze Nederlandse orgels hebben de Engelse instrumenten, naar ons gevoel, twee keer zoveel onderdelen nodig! Ook was het noodzakelijk om de stabiliteit van de kas te verbeteren, ten einde het instrument geheel vrijstaand te monteren.

Het resultaat van het werk vinden wij overweldigend, het orgel klinkt, alsof het voor deze kerk gemaakt is en het oogt ook bijzonder fraai; de gebrandschilderde ramen zijn nog te zien en Antonius kan weer in de kerk kijken.

Op ons maakte de buitengewone gastvrijheid en hartelijkheid van alle mensen die wij tegenkwamen de grootste indruk en wij willen iedereen hiervoor van harte bedanken.

Ingrid Noack - Kirschner (directeur Orgelmakerij Van der Putten)

BIJLAGE

lijst van vaktermen

Abstract	Kortere (enige centimeters) of langere (tot ca. 3 à 4 meter) dunne lat, ca. 12x2 mm in doorsnede, die de verbinding vormt tussen twee hefbomen in de mechaniek. Vanwege de rechtdradigheid verdient hiervoor naaldhout (ceder, grenen) de voorkeur.
Calcant	Het belletje waarmee de organist vroeger de orgeltrapper waarschuwde dat deze moest beginnen of stoppen met trappen.
Cancelraam	Bestaat uit een liggend kozijn dat de omtrek van de lade vormt waarin op regelmatige afstand evenwijdige latten (scheien) zijn geplaatst. Het aantal latten is minimaal één minder dan het aantal tonen van het betreffende klavier. Wanneer het cancelraam aan de boven en onderzijde wordt afgesloten door kleine plankjes (sponsels) of een plaat, ontstaan minstens evenveel van elkaar gescheiden luchtdichte, langwerpige rechthoekige ruimten als er tonen zijn (cancellen).
Claviatuur	(zie afb. 4 hieronder) Het geheel van handklavier(en), pedaalklavier, registerknoppen, opschriften, treden, lessenaar en deksel.
Compositie	oude uitdrukking voor orgelmetaal, een legering van 25-40% tin en 75-60% lood.
Conduct	Buis die de wind transporteert naar pijpen die zich niet direct boven het pijpगत in de lade bevinden. Meestal van lood, na 1870 soms van zink of karton.
Corpus	Pijplichaam.
Dispositie	Registersamenstelling van een orgel.
Fluit	Register met een grotere verhouding tussen diameter en lengte dan de prestanten. In de orgelwereld noemt men dat: van wijdere mensuur. De klank is doffer (minder boven-tonen) dan die van de prestant (zie daar). Er zijn open fluiten en gedekte fluiten. Gedekte fluiten klinken een octaaf hoger dan een ongeveer even lange open fluit of omgekeerd. Een gedekte fluit die de dezelfde toon geeft als een open fluit is ongeveer de helft korter.
Intonatie	Het bewerken van de orgelpijp zodat deze zijn klank krijgt. Bij labiaalpijpen (fluiten, prestanten, strijkers) is dit afhankelijk van diverse factoren. Intonatie is het moeilijkste onderdeel van het kunstambacht orgelbouw. Bij een restauratie dient de intonateur zich in te leven in de opvattingen van de bouwer en zich daarnaar te richten. Een goed intonateur is een ware artiest.
Manuaal	Komt van het Latijnse <i>manus</i> (= hand). Het zijn de klavieren die met de handen worden bespeeld vroeger ook wel handklavieren genoemd in tegenstelling tot het pedaal (van <i>pes</i> , <i>pedis</i> = voet). Manuaal wordt ook gebruikt voor het belangrijkste klavier (ook Hoofdmanuaal, Grootmanuaal, Groot Orgel, Hoofdwerk, en in het Engels <i>Great</i>).
Magazijnbalg	(zie afb. 2 hieronder) Rechtopgaande balg, aanvankelijk met een enkele, inspringende vouw zoals in de 18 ^{de} -eeuwse Nederlandse huisorgels, later met in- en uitspringende vouw waardoor de winddruk, ongeacht de opgang van de balg, gelijk blijft. Toen er nog geen mechanische windvoorziening was, werden magazijnbalgen van wind voorzien door eronder aangebrachte schepbalgen. Het voordeel van de magazijnbalg ten opzichte van de spaanbalg (zie onder) was, dat voor het opwekken van de winddruk minder inspanning nodig was.
Mensuur	De verhouding tussen lengte en diameter van een pijp. Deze is bepalend voor de klankkleur. Hoe wijder de pijp hoe minder boventonen (fluiten) en hoe nauwer de pijp

hoe boventoonrijker (strijkers). Veel orgelbouwers hebben hun eigen wijze van mensurering waarbij ze bijvoorbeeld door een geleidelijk verloop van iets nauwere mensuur bij de lage tonen naar een iets wijdere mensuur bij de hoge tonen binnen een register een voor hun orgel karakteristieke klankkleur weten te verkrijgen.

Pedaal	Voetklavier en de daarbij behorende afdeling van het orgel. Deze bevat sinds ca. 1700 de langste pijpen (en dus de laagste tonen) van het orgel.
Positief	Aanvankelijk: klein verplaatsbaar orgel (van het Latijn <i>positum</i> (geplaatst)). Toen de orgels vanaf de 16 ^{de} eeuw groter werden en meerdere klavieren met elk hun eigen afdeling (windlade met pijpen) kregen, gaf men het kleinere nevenklavier ook de naam Positief. Afhankelijk van de plaats heet het Borstpositief (in de hoofdkas vlak voor de bespeler), Rugpositief (achter de bespeler), Onderpositief (in de onderbouw van het orgel).
Prestant	Komt van het Latijnse <i>prestare</i> (= vooraanstaan), ook wel Principaal (= belangrijkste) genoemd. Hoger klinkende prestanten krijgen vaak de naam Octaaf of Superoctaaf. Het belangrijkste prestantregister van een orgel staat inderdaad ook meestal in het front van het instrument en vooraan op de lade. Het prestantenchoor (8-4-3-2-Mixtuur) vormt de ruggengraat van de orgelklank. De klank van de prestant dient licht snijdend en in min of meerdere mate boventoonrijk te zijn.
Register	Een reeks (nagenoeg) gelijkvormige pijpen van lang (lage tonen) tot kort (hoge tonen). Die pijpen hebben in verhouding een gelijke mensuur.
Sleeplade	Zie Windlade
Stavel	Zie tongwerk.
Tongwerk	(zie afb. 1 hieronder) Bij tongwerken zoals de Trompet en de Vox humana wordt, in tegenstelling tot bij labialen (prestanten, open en gedekte fluiten en strijkers), de toon opgewekt door een kleine trillende tong. Deze wordt vastgeklemd op een lepel of keel door middel van een houten spie. Tong, lepel en spie zijn gevat in een kop die van lood of van hardhout is. De kop zit geklemd in de stavel of voet. Dat kan zowel aan de bovenzijde van de stavel of ook dieper daarin. Stavels kunnen van hout of van metaal zijn. Houten stavels hebben een rechthoekige of vierkante doorsnede, metalen stavels lopen naar beneden licht conisch toe. Met de kop is de beker verbonden. De klank van een tongwerk is afhankelijk van de bekervorm (trechtersvormig, cilindrisch, (licht) conisch, dubbele kegel) en lengte. Meest voorkomend zijn de opslaande tongwerken. Hierbij trilt de tong tegen de randen van de lepel of keel, dit in tegenstelling tot doorslaande tongwerken waarbij de tong tussen de randen van de lepel trilt (zoals bij een harmonium, accordeon of mondharmonica). De klank is meestal zachter dan die van opslaande tongwerken.
Tractuur	Orgelbouwkundige vakterm voor mechaniek. Men spreekt van mechanische tractuur wanneer men het over een orgel heeft waarbij de verbinding tussen de toetsen en de windladen geheel loopt via abstracten, tuimelaars en wellenborden. Er zijn ook andere tractuurvormen zoals pneumatisch (d.m.v. winddruk) en elektrisch (d.m.v. elektriciteit) en mengvormen van deze laatste twee.
Voet	Nog steeds gehanteerde klassieke maat (ca. 30 cm) om de toonhoogte van een register te benoemen met de lengte van de grootste open pijp. Een register bestaat uit een reeks pijpen met een nagenoeg overeenkomstige lengte - diameter verhouding (in Wolvega voor het manueel 30 pijpen en voor het Pedaal 30 pijpen). Bij een open achtvoets register is de grootste pijp ca. 240 cm lang (zonder voet en zonder de overlengte voor

de stemriching). Een 8-voets register geeft de toonhoogte weer die men speelt, een 16-voets register klinkt een octaaf lager, een 4-voets register een octaaf hoger etc.

Wellenborden (zie afb. 4) Houten plaat (wellenbord) of raamwerk (wellenraam) waarop evenwijdig aangebrachte houten of metalen assen, wellen genaamd, zijn aangebracht met houten of metalen hefboompjes, armpjes genaamd, waar de abstracten (zie daar) op aangrijpen d.m.v. haken of leder moeren. Hierdoor wordt de beweging van 56 (manualen) of 27 (pedaal) abstracten die van de speeltafel komen, naar links of rechts van het aangrijppunt verplaatst zodat deze zich van klavierdeling in de veel grotere windladedeling voortzet.

Windlade (zie afb. 3 hieronder) Houten verdeelkast voor de wind waarop het pijpwerk staat. Bij de klassieke sleeplade heeft elke toon een eigen windkast, cancel genaamd, terwijl een register wordt in of uitgeschakeld met behulp van een smalle lat, sleep genaamd, die in zijn lengterichting glijdt tussen de bovenzijde van het ladelichaam en de blokken waarop de pijpen staan, pijpstokken genaamd. In elke sleep zitten evenveel gaten als er tonen zijn (één per cancel). Bij geopend register corresponderen deze gaten met gaten van in de bovenzijde van de windlade en in de pijpstok. Bij gesloten register wordt bij alle cancellen de verbinding tussen bovenzijde lade en pijpstok onderbroken en zwijgt het register.

Zwelwerk in het Engels *Swell*. De zwelkast (ook expressiekast of crescendokast) met jaloezieën (aanvankelijk horizontaal, later verticaal) is een uitvinding van de Engelse orgelmaker Abraham Jordan die deze voor het eerst toepaste in 1712 in de St. Magnuskerk in Londen. Pas zo'n 130 jaar later zou de zwelkast algemeen worden toegepast en in ons land zelfs nog enkele tientallen jaren later.

Afb. 1.

Doorsnede tongwerkpijp

A – beker

B – stevel of voet

C – kop met rand aan de bovenzijde van de stevel
(volgens de Engelse en Duitse traditie)

D – kop in de stevel of voet (volgens de Franse traditie)

E – ring (ter verbetering van het houvast van de beker)

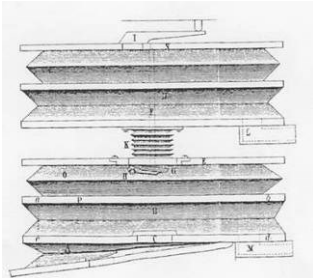
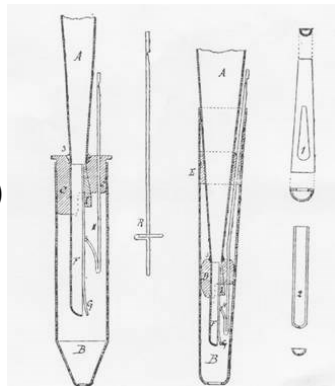
F – lepel of keel (terzijde twee lepelvormen)

G – tong

H – stemkruk

I – spie om tong en keel in de kop te klemmen

R – stemkruk een kwartslag gedraaid t.o.v. H

Afb. 2.

Magazijnbalg met bovenliggende reguleteur

Hier zijn beide met in- en uitspringende vouw uitgerust.

Afb. 3.

Perspectivische doorsnede van een sleeplade met enige pijpen erop

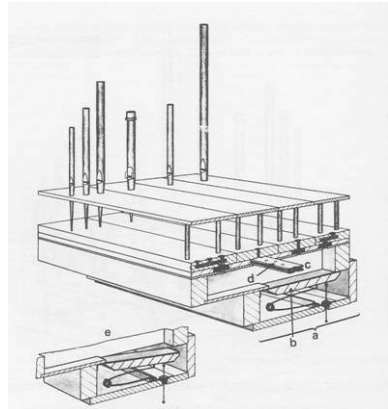
a – ventielkast of windkast

b – speelventiel

c – cancel

d – sleep (de drie andere slepen zijn op de tekening weggelaten of op de doorsnede afgezaagd).

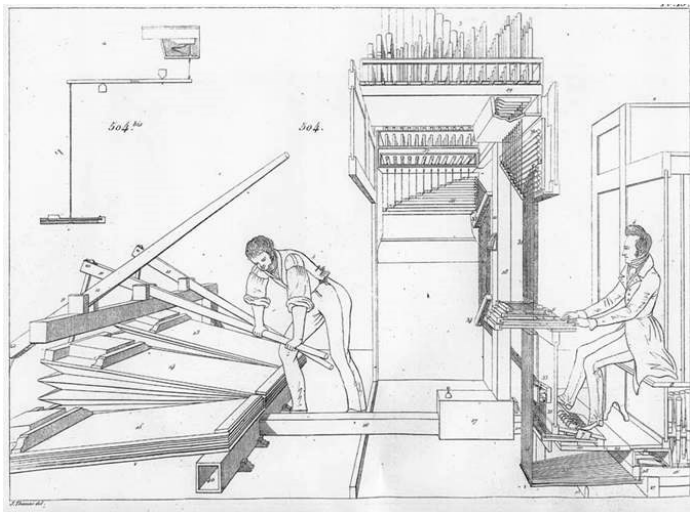
e – geopend ventiel

Afb. 4.

Perspectivische doorsnede van een Frans (post) klassiek orgel (Hamel, 1849)

Links bedient een man de windvoorziening. Deze bestaat uit spaanbalgen die, volgens de Franse traditie, meerdere vrouwen bezitten. Nederlandse en Duitse spaanbalgen bezitten meestal een en soms twee vrouwen. Van daar voert een windkanaal de wind naar het orgel waar deze wordt verdeeld.

Rechts zit de organist, 'opgesloten' tussen de Hoofdkas en een Rugpositief. In het midden van de 18de eeuw in Zuid Duitsland en een eeuw later ook in Frankrijk, kwam de vrijstaande speeltafel in de mode. Het orgel in Wolvega heeft een gewone claviatuur, ingebouwd in de voorzijde van de onderkas van het orgel. Op deze tekening duwen de toetsen van het onderste klavier stoters naar beneden die op waaivormig aangebrachte lange hefbomen rusten. Deze laatste openen de ventielen van het Rugpositief.

De toetsen van het een na onderste klavier trekken aan abstracten die verbonden zijn met de armpjes aan de wellen. De draaiende wellen zijn bevestigd op het wellenbord. Aan het andere uiteinde van iedere wel is eveneens een armpje aangebracht, nu in de deling van de windlade. Daaraan zijn wederom abstracten bevestigd die de ventielen onder de windlade opentrekken. Op de windlade staan de pijpen.

WEST STREET BAPTIST CHAPEL.—The re-opening services were held on Sunday after the chapel had been closed for a thorough renovation. The alterations included the removal of the organ from the gallery to the back of the pulpit which has been brought forward to allow the erection of a choir gallery. The organ is, with the exception of the pipes, entirely new, and has been erected in the workshop of Messrs. Atterton, Leighton Buzzard. Mr. C. Baskett has been responsible for the re-painting of the walls and the cleaning of the ceiling. On either side of the pulpit two class rooms have been erected and the chapel connected with the schools by a stairway. The exterior improvements have been carried out by Mr. F. Tompkins, the carpentry by Mr. H. White, and the alterations to the pulpit by Mr. J. Cheshire. The total cost amounts to about £300, and about one-third of this amount has been guaranteed. The preacher on Sunday was the Rev. E. A. Smith. On Tuesday a public tea was held followed by a public meeting conducted by Dr. Glover, of Bristol. Yesterday (Thursday) afternoon Mr. F. Gostelow gave an organ recital, and in the evening a sacred concert. The programme in the afternoon was as follows: "Introduction and Fugue in G." (Gostelow). "Barcarole," (W. S. Bennett), vocal solo, Mr. S. Heath. "Nocturne in E flat," (Driffill), march "Tannhauser" (Wagner). "Prayer," (Weber), vocal solo, "The voice of the Father," Mr. S. Heath, "Easter Offertoire" (Battista). "March on a Theme of Handel's," (Guilmant). In the evening a sacred concert was given, when the following soloists took part:—Mrs. A. Smith, Mrs. Rowe, Miss Barnes, and Mr. Sam Heath. Mr. G. Sell, of Luton, took the chair. Mr. F. Gostelow gave two organ solos, and Mr. E. Knight accompanied the other items.